

शिक्षण आणि समाज

३.१ शैक्षणिक समाजशास्त्र : अर्थ, उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये आणि कार्य

३.२ शिक्षण आणि समाज

३.३ शिक्षणात समाजाचा सहभाग

३.३.१ लोकसहभाग

३.३.२ बालरक्षक चळवळ आणि समतादूत प्रकल्प

३.३.३ उद्योजकता सामाजिक दायित्व (CSR)

३.३.४ अशासकीय संस्था (NGO)

३.४ अध्ययनशील समाज : व्याख्या, अर्थ, उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व

३.५ बहुसांस्कृतिक शिक्षण : व्याख्या, स्वरूप, गरज आणि महत्त्व

निरीक्षण करा

नागरी समाज	ग्रामीण समाज	आदिवासी समाज

३.१ : विविध प्रकारचे समाज

- वरील चित्रांमध्ये कोणकोणते फरक दिसत आहेत?

सांगा पाहू

- आदिवासी समाजाची सामाजिक वैशिष्ट्ये सांगा.
- ग्रामीण समाजाची सामाजिक वैशिष्ट्ये सांगा.
- नागरी समाजाची सामाजिक वैशिष्ट्ये सांगा.

लक्षात ठेवा

शैक्षणिक समाजशास्त्राचा प्रमुख विचारवंत जॉर्ज पेन यांनी १९२८ साली 'प्रिन्सीपल्स ऑफ एज्युकेशनल सोशॉलॉजी' या ग्रंथामध्ये शैक्षणिक समाजशास्त्राला एक वेगळे स्थान प्राप्त करून दिले. म्हणून जॉर्ज पेन यांना शैक्षणिक समाजशास्त्राचा जनक समजण्यात येते.

३.१ शैक्षणिक समाजशास्त्र अर्थ

शिक्षणाची उद्दिष्टे ठरवण्यासाठी शैक्षणिक समाज-शास्त्राचा आधार घेतला जातो. शैक्षणिक समाजशास्त्र ही शिक्षणशास्त्राची शाखा आहे. व्यक्तीला समाजशील बनवणे हा या शाखेचा मुख्य उद्देश आहे. व्यक्ती आणि तिचे सांस्कृतिक पर्यावरण यांमधील आंतरक्रियेचा अभ्यास यामध्ये केला जातो. थोडक्यात, शाळा आणि समाज यांमधील घटकांच्या परस्परसंबंधांचा व आंतरक्रियेचा अभ्यास शैक्षणिक समाजशास्त्रात करण्यात येतो.

- “सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे पृथक्करण म्हणजे शैक्षणिक समाजशास्त्र होय.” – इलिवूड, स्मिथ, ब्राऊन
- “व्यक्तीला अनुभवसंपन्न करणाऱ्या व तिच्या अनुभवांना सुसंघटित करणाऱ्या सामाजिक संबंधांचे व हे सामाजिक संबंध प्रस्थापित करणाऱ्या संस्था, सामाजिक समूह व सामाजिक प्रक्रियांचे वर्णन व विवेचन करणारे शास्त्र म्हणजे शैक्षणिक समाजशास्त्र.” – जॉर्ज पेन

शैक्षणिक समाजशास्त्राची उद्दिष्टे

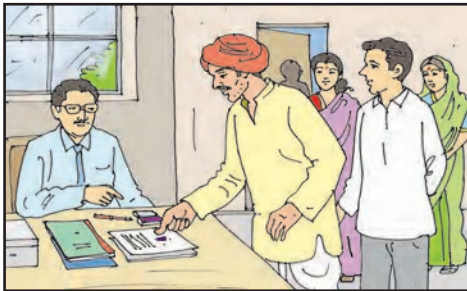
- शाळा हे समाजाचे सांस्कृतिक केंद्र बनवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाची प्रगती साधणे.
- शिक्षकाची समाजातील भूमिका स्पष्ट करणे.
- विद्यार्थ्यास समाजातील शाळेचे स्थान समजावून सांगणे.
- समाजात औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज शिक्षणाची गरज व महत्त्व स्पष्ट करणे.
- व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक शक्तीचा पडणारा प्रभाव अभ्यासणे.
- शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संशोधन पद्धती व चिकित्सात्मक विचारपद्धतीचा उपयोग करून घेणे.
- समूह संपर्क साधनांचा शिक्षणाशी योग्य संबंध जोडणे.

शैक्षणिक समाजशास्त्राची वैशिष्ट्ये

- शैक्षणिक समाजशास्त्र ही शिक्षणशास्त्राची शाखा आहे.
- समाजशास्त्राची एक शाखा या दृष्टीने देखील शैक्षणिक समाजशास्त्राकडे पाहिले जाते.
- शैक्षणिक समाजशास्त्रात शिक्षणाचे पृथक्करण हा घटक/उपघटक महत्त्वपूर्ण मानला जातो.
- शिक्षणाची उद्दिष्टे ठरवताना शैक्षणिक समाजशास्त्राचा आधार घेतला जातो.
- शैक्षणिक समाजशास्त्र हे उपयोजित समाजशास्त्र आहे.
- सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे पृथक्करण हे शैक्षणिक समाजशास्त्राचा मूलभूत अभ्यास विषय आहे.

निरीक्षण करा व चर्चा करा

३.२ : अंगठा उमटवताना व्यक्ती

काय घडेल ते सांगा

समाजात व्यक्तीला प्राथमिक शिक्षणच नाही मिळाले तर ?

शैक्षणिक समाजशास्त्राचे कार्य

- नव सामाजिक पद्धतीचा विकास करणे.
- सृजनशील व विधायक कार्य करणे.
- समाज नियंत्रण व समाज परिवर्तन करणे.
- सामाजिकीकरण प्रक्रियेस साहाय्य करणे.
- समाजपरिवर्तनामध्ये प्रसार माध्यमांच्या भूमिकेचा वापर करणे.
- लोकशाहीनिष्ठ जीवनपद्धतीचा संस्कार समाजातील व्यक्तीवर घडवणे.
- सामाजिक पुनर्रचनेचे विश्लेषण करणे.
- लोकशाहीप्रधान समाजव्यवस्थेत सुजाण नागरिक घडवणे.
- सामाजिक संबंधाचा व सामाजिक प्रक्रियांचा समाज विकासाच्या संदर्भात अभ्यास करणे.

सांगा पाहू

- समाज परिवर्तनामध्ये मुद्रित साधने, समूह संपर्क साधने आणि वेब मिडिया यांपैकी कोणत्या संपर्क साधनाचा अधिक प्रभाव होतो ?

शोध घ्या

- विविध प्रकारच्या शालेय शिक्षणाने व्यक्तींच्या सामाजिक व व्यावहारिक जीवनात कोणते बदल दिसून येतात ?
- समाज म्हणजे एक राष्ट्र म्हणता येईल काय ? कसे ?

माहीत आहे का तुम्हांला

- समाजात सामाजिक समता व बंधुत्व निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे.
- शिक्षणामुळे समाजातील अनिष्ट रूढी व परंपरा नष्ट होतात.
- जीवनात माणसाने चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करावा व वाईट गोष्टींचा त्याग करावा हे व्यक्तीला शिक्षणामुळे समजते.

३.२ शिक्षण आणि समाज

शिक्षण आणि समाज या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजाचे अस्तित्व अबाधित ठेवण्यासाठी व समाज व्यवस्थेस विकसित दिशेने वाटचाल करण्यासाठी शिक्षणाची मदत होते. तसेच शिक्षण व्यवस्थेला गुणवत्तापूर्ण व उपयुक्ततापूर्ण बनवण्यासाठी समाजातील सर्वच घटकांचे सहकार्य आवश्यक असते. शिक्षणामध्ये समाजाचा सहभाग घेतल्यास शिक्षण हे समाजाभिमुख बनण्यास मदत होते तसेच शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी समाजाचा शिक्षणाशी सहसंबंध जोडणे आवश्यक ठरते.

३.३ शिक्षणात समाजाचा सहभाग

सांगा पाहू

थोडे आठवा

- तुम्ही विद्यार्थी म्हणून तुमच्या शाळेला कोणती मदत केली ?
- तुमच्या गावासाठी/परिसरासाठी तुम्ही कोणत्या प्रकारची मदत करता ?
- तुमच्या परिसरातील ज्या गावांनी श्रमदानातून पाणी टंचाईचा प्रश्न सोडविला आहे अशा गावांच्या नावाची यादी करा.
- तुमच्या गावातील वृक्षलागवड व वृक्षसंवर्धन यांमध्ये सक्रीय सहभागी असणाऱ्या विविध संस्था किंवा मंडळे यांची नावे सांगा.
- वरील उपक्रम यशस्वी होण्याच्या कारणांची गटामध्ये चर्चा करा.

- खालील चित्रांत तुम्हांला कोणकोणते प्रसंग दिसत आहेत. त्याची यादी करा.

३.३ : विविध प्रसंग

३.३.१ लोकसहभाग

विचार करा

माझा गाव, माझं नगर, माझा परिसर कसा असावा? कसा विकास करावा? याबद्दल खरेतर प्रत्येक नागरिकाचे मत लक्षात घेणे आवश्यक असते. ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरुस्तीनुसार ते कायद्याने बंधनकारक केले आहे.

शहरामध्ये आणि गावामध्ये केंद्रशासनाकडून थेट योजना येतात. नागरिकांच्या मदतीने हे प्रकल्प प्रभावीरीत्या राबविले जातात.

चर्चा करा

तुमचं गाव, नगर व परिसर यांचा विकास कसा होत गेला याची चर्चा करा.

लोकसहभाग म्हणजे काय?

शाळा आणि समाज हे दोन अविभाज्य घटक आहेत. समाजासाठी शाळा व शाळेसाठी समाज असतो. व्यक्ति विकास व त्यातून समाजविकास हे शाळेचे प्राथमिक ध्येय आहे. तर समाजाच्या साहाय्याने शाळेचा विकास साधणे हेही तितकेच गरजेचे असते. त्यासाठी शाळेच्या कार्यामध्ये लोकांचा अर्थात समाजाचा सहभाग घेणे आवश्यक ठरते. यालाच शाळा विकासातील लोकसहभाग म्हणतात.

लक्षात ठेवा

विकासाच्या नियोजनांमध्ये, स्थानिक निर्णयांमध्ये नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी नागरी भागात प्रभागसभा आणि ग्रामीण भागात ग्रामसभा नियमित घ्यायला हव्यात.

माहिती मिळवा

- तुमच्या विद्यालयात लोकसहभागातून कोणकोणत्या बाबींविषयी पुढाकार घेतला जातो, त्या उपक्रमांची यादी करा.
- लोकसहभागामधील उपक्रमांपैकी तुम्ही विद्यालयासाठी/शाळेसाठी कोणत्या उपक्रमांत योगदान देऊ शकता ते सांगा.
- तुमच्या विद्यालयात लोकसहभागातून घेतल्या जाणाऱ्या उपक्रमांत कोणत्या अडचणी आल्या याची यादी करा.

शालेय कार्यात लोकसहभागाची उद्दिष्टे

- समाज व शाळा सहसंबंध जोपासणे.
- शाळेची विश्वासार्हता वाढवणे.
- शालेय समस्या सोडवणे.
- शालेय कार्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यास दिशा देणे.
- सहशालेय कार्यक्रमात समाजाचे सहकार्य मिळवणे.
- शालेय विकासासाठी आर्थिक मदत प्राप्त करणे.
- विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढवणे.
- समाजाच्या सहकार्यातून शालेय सामग्रीचे संवर्धन करणे.
- समाजातील ज्येष्ठ/श्रेष्ठ प्रतिभावंत व्यक्तींच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा उपयोग विद्यार्थी विकासासाठी करणे.

३.३.२ बालरक्षक चळवळ आणि समतादूत प्रकल्प

बालरक्षक

लक्षात ठेवा

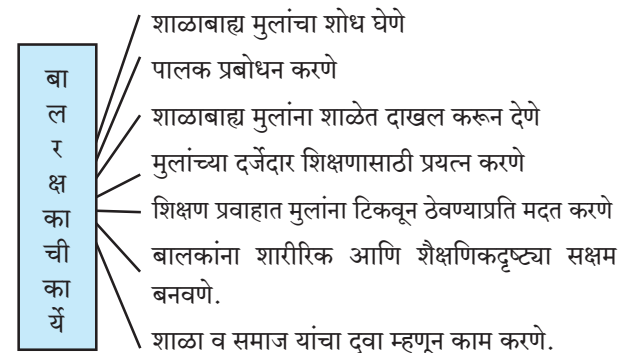
शासन व्यवस्थेतील 'बालरक्षक' ही अशी व्यक्ती आहे जी शालाबाह्य मुलांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी संवेदनशील दृष्टीने प्रयत्न करते. शाळाबाह्य मुले शोधून काढणे, ती शाळेत यावी म्हणून पालकांचे प्रबोधन करणे आणि त्यांना शाळेत दाखल करून दर्जेदार शिक्षण मिळेल यासाठी सतत प्रयत्न करत असते.

शोध घ्या

- परिसरातील शाळाबाह्य मुलांच्या विकासासाठी काम करणाऱ्या संस्था.
- शाळाबाह्य मुलांसाठी तुमच्या परिसरातील बालरक्षक म्हणून कार्य करणाऱ्या व्यक्ती.
- तुमच्या परिसरात शाळाबाह्य असणारी मुले व त्यांची कारणे जाणून घ्या.

बालरक्षकाची कार्ये

३.४ : बालरक्षकाची कार्ये

समतादूत प्रकल्प

दि. ५ जुलै २०१४ रोजी राज्यपालांच्या संमतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी), पुणे येथे समतादूत प्रकल्पाचा ठराव सर्वानुमते संमत झाला.

समतादूत प्रकल्पाची उद्दिष्टे

- (१) सामाजिक न्याय, समता, बंधुत्वासाठी व राज्यघटनेमधील नमूद न्याय, स्वातंत्र्य, एकात्मता, समानता ही मूलभूत तत्त्वे जनतेपर्यंत पोहोचविणे हे या प्रकल्पाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
- (२) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) कायदा १९८९ बाबत जाणीव जागृती करणे.
- (३) अनुसूचित जातीतील सामाजिक, आर्थिक, दुर्बल व वंचित घटकातील सामान्य जनतेला त्यांचा मुलभूत अधिकार/हक्क असलेल्या शासकीय योजनांचा लाभ मिळवून देण्याचे मुख्य काम समतादूत करतात.
- (४) जातीय दुर्भावना नष्ट करणे, सामाजिक सलोखा व बंधुभाव निर्माण करणे.
- (५) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग व इतर शासकीय विभागाच्या अनुसूचित जातीच्या जनतेसाठी असणाऱ्या योजनांचा प्रचार व प्रसार करणे तसेच त्यांना योजनेचा हक्क मिळवून देणे.

३.३.३ उद्योजकता सामाजिक दायित्व

(CSR – Corporate Social Responsibility)

भारतातील उद्योगधंद्यांना भारत सरकार विविध प्रकारच्या सवलती उपलब्ध करून देत असते. यामुळे खाजगी कंपन्यांनीही त्यांना झालेल्या उत्पन्नातील नफ्यावर २% रक्कम सामाजिक बाबींसाठी खर्च करणे आवश्यक आहे. यासंबंधी भारत सरकारने कंपनी कायदा - २०१३ मधील कलम - १३५ अन्वये उद्योजक कंपन्यांसाठी सामाजिक जबाबदारीचे धोरण निश्चित केले. याची अंमलबजावणी १ एप्रिल २०१४ पासून करण्यात आली. ही अंमलबजावणी आपल्या वार्षिक ताळेबंदात कंपनीला नमूद करावी लागते.

उद्योजकता सामाजिक दायित्व (CSR) समिती रचना- (महाराष्ट्र राज्य)

- (१) अध्यक्ष - सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग
- (२) सदस्य - आयुक्त, शिक्षण विभाग
- (३) सदस्य - आयुक्त, क्रीडा विभाग

(४) सदस्य - संचालक, राज्य प्रकल्प

(५) सदस्य - भारतीय वैद्यकीय परिषद

(Medical Council of India) (MCI)

(६) सदस्य - NGO प्रतिनिधी व शिक्षणतज्ज्ञ

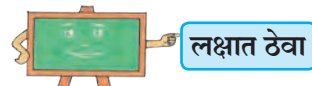
(७) सदस्य - सचिव/उपसचिव, प्रशिक्षण विभाग

उद्योजकता सामाजिक दायित्व या कायद्याची गरज

- सामाजिक परतावा म्हणून
- आर्थिक उत्पन्नातून सामाजिक विकासास हातभार लावण्यासाठी
- मोठ्या उद्योगांना सामाजिक जबाबदारीची जाणीव होण्यासाठी

उद्योजकता सामाजिक दायित्व (CSR) योगदान

- अप्रगत विद्यार्थ्यांचा सर्वेक्षणातून शोध घेणे.
- आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल मुलांना शिक्षणासाठी मदत करणे.
- शाळाबाह्य मुलांना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- शाळांमधील भौतिक सुविधा वाढीसाठी प्रयत्न करणे.
- शालेय विद्यार्थ्यांना कौशल्य विकासाचे शिक्षण देणे.
- नवोपक्रमशील शाळांना गुणवत्ता संवर्धनासाठी सर्वतोपरी मदत करणे.
- नवोपक्रमांमधील शिक्षकांना आर्थिक निधी उपलब्ध करून देणे.
- दत्तकशाळा / दत्तक विद्यार्थी योजना राबवणे.

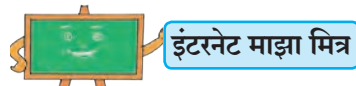

उद्योजकता सामाजिक दायित्व (CSR) च्या धोरणाचा उद्योग व शिक्षण क्षेत्रातील व्यक्तींनी परस्पर समन्वय ठेवून अवलंब केल्यास शिक्षणाची गुणवत्ता वाढण्यास निश्चित मदत होते.

३.३.४ अशासकीय संस्था

(NGO – Non Government Organization)

सोसायटी रजिस्ट्रेशन अॅक्ट, १८६० व बॉम्बे पब्लिक अॅक्ट, १९५० सारखा अधिनियमांतर्गत ना नफा, ना तोटा या तत्त्वावर नोंदणी झालेल्या व समाजात सेवाभावी कार्य करणाऱ्या संस्थाना अशासकीय संस्था असे म्हणतात.

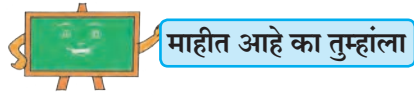

अशासकीय संस्था यांच्या कार्याविषयी अधिक माहिती मिळवा.

अशासकीय संस्थांची (NGO) ची यादी पूर्ण करा

अशासकीय संस्थेचे नाव	अशासकीय संस्थेचे कार्य
•	• .....
•	• .....
•	• .....
•	• .....
•	• .....

वरीलपैकी कोणत्याही पाच संस्थांची कार्ये जाणून घेऊन गटामध्ये चर्चा करा.

माहीत आहे का तुम्हांला

- आपल्या देशात सूचिबद्ध NGO ची संख्या जवळपास ३३ लाख आहे.
- महाराष्ट्रात सूचिबद्ध NGO ची संख्या जवळपास ४.५ लाख आहे.
- भारतात प्रत्येक वर्षी NGO मार्फत अंदाजे ४० ते ८० हजार कोटी निधी जमा केला जातो.
- देशातील अनेक संस्था आणि विद्यापीठे आहेत जी NGO व्यवस्थापनाशी संबंधित अभ्यासक्रम चालवतात.

NGO चा शिक्षणात सहभाग

- भौतिक सुविधा वृद्धिंगत करण्यासाठी
- आर्थिक साहाय्यासाठी
- शिक्षणाच्या योजनांचा प्रचार व प्रसार समाजात सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी
- विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासास सक्रियपणे दिशा देण्यासाठी
- शिक्षणातील लोकसहभाग वाढवण्यासाठी
- समाजातील विविध उपक्रमांत सहभागी होण्यास विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी
- समाजाभिमुख उपक्रमांबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृती करण्यासाठी (उदा. पर्यावरण संरक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, लेक वाचवा, समग्र शिक्षा अभियान इत्यादी).

३.४ अध्ययनशील समाज

विचार करा

- समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सतत शिकत राहिले पाहिजे असे का म्हटले जाते ?

- अध्ययनाची प्रक्रिया ही व्यक्तीच्या जीवनात कोणकोणत्या भूमिका पार पाडत असते ?

जाणून घ्या

आज एकविसाव्या शतकामध्ये सातत्याने ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारित होत आहेत. आजचे युग हे संगणकाचे युग असून आज ज्ञानाचा विस्फोट होत आहे. हे बदलत्या जगामधील बदलते ज्ञान अद्ययावत रीतीने मिळवायचे असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने तत्पर असायला हवे. शिक्षणाची संकल्पनाच इतकी व्यापक बनली आहे की, ते एका संस्थेकडून, समाजातल्या एखाद्या गटाकडून किंवा विशिष्ट यंत्रणेकडून देण्याची कल्पना देखील आपण करू शकत नाही. मग यावर उपाय काय ? तर प्रत्येक व्यक्ती शिक्षित झाली पाहिजे एवढेच नव्हे तर तिने आजन्म शिक्षण घेत राहिले पाहिजे असे आपण म्हणतो. यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने स्वतःच अध्ययन करणे ही काळाची गरज आहे. यातूनच अध्ययनशील समाजाची निर्मिती होईल.

अध्ययनशील समाजाची उद्दिष्टे

- शिक्षणाद्वारे समाजाची प्रगती साधणे.
- समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वःची जाणीव करून देणे.
- समाजातील सामाजिक, आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाचा समन्वय साधणे.
- लोकशाहीसाठी जबाबदार नागरिक तयार करणे.
- शिक्षण व संस्कृती यांचा समन्वय साधणे.
- समाजातील वंचित घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे.

समाजातील प्रत्येक घटकाने स्वतःच अध्ययन करणे, समाजातील नवनवीन बाबींचा अभ्यास करणे, नवीन दृष्टिकोन, नवे विचार, वैज्ञानिक दृष्टी या संदर्भातील ज्ञान स्वतः अध्ययनकर्ता समजून शिकत राहणे, या शिक्षण प्रक्रियेस शिकणारा समाज किंवा अध्ययनशील समाज असे म्हटले जाते.

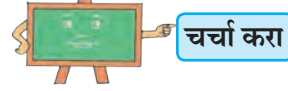
अध्ययनशील समाजाची वैशिष्ट्ये

- अध्ययनशील समाजात औपचारिक, अनौपचारिक, असे कोणतेच भेद असत नाहीत.
- अध्ययनशील समाजामुळे समाजातील दुर्लक्षित घटक, शिक्षण व समाज प्रवाहाच्या जवळ येऊ शकतात.

- अध्ययनशील समाजामुळे समाजात नवीन मूल्यांची रुजवणूक होते.
- अध्ययनशील समाजामुळे व्यक्तीत आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याची जाणीव निर्माण होते.
- अध्ययनशील समाजातून व्यक्तीचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते.

अध्ययनशील समाजाचे महत्त्व

- आधुनिक मूल्यांचा स्वीकार करून सुसंस्कृत समाज निर्मितीसाठी
- लोकशाही तत्त्वावर आधारित ज्ञानकेंद्री समाज घडवण्यासाठी
- समान संधी, स्वयंपूर्णता, स्वावलंबित्व, सुसंस्कृतता ही मूल्ये वृद्धिंगत करण्यासाठी
- सर्वांना आपल्या क्षमतेनुसार व्यक्तिमत्त्व विकासाची समान संधी प्राप्त करून देण्यासाठी
- विषमतेची दरी नष्ट करण्यासाठी
- सुशिक्षित समाजाच्या निर्मितीसाठी
- विविधतेतून एकता निर्माण करण्यासाठी
- आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण समाज निर्मितीसाठी
- विज्ञाननिष्ठतेवर आधारित समाजनिर्मितीसाठी
- स्पष्ट व स्वतंत्र अभिव्यक्तीसाठी
- वैश्विक नागरिकत्वाची भावना विकसित करण्यासाठी
- फावल्या वेळेचा सदुपयोग करण्याची जाणीव निर्माण करण्यासाठी

चर्चा करा

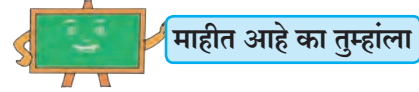
- भारतीय संस्कृतीत बहुविविधता का महत्त्वाची आहे, यावर चर्चा करा.
- अध्ययनशील समाज निर्मितीसाठी तुमच्या स्तरावर तुम्ही कोणत्या कार्यनीतींचा अवलंब करता त्याची गटामध्ये चर्चा करा.

३.५ बहुसांस्कृतिक शिक्षण

सांगा पाहू

- भारतात असणाऱ्या विविध संस्कृती कोणत्या ?
- तुमच्या परिसरातील संस्कृतीचे थोडक्यात वर्णन करा.
- ज्या समूहात विविध भाषिक, वांशिक, धार्मिक व्यक्ती एकाच भू-भागावर राहतात, अशा समूहाला काय म्हणतात ?

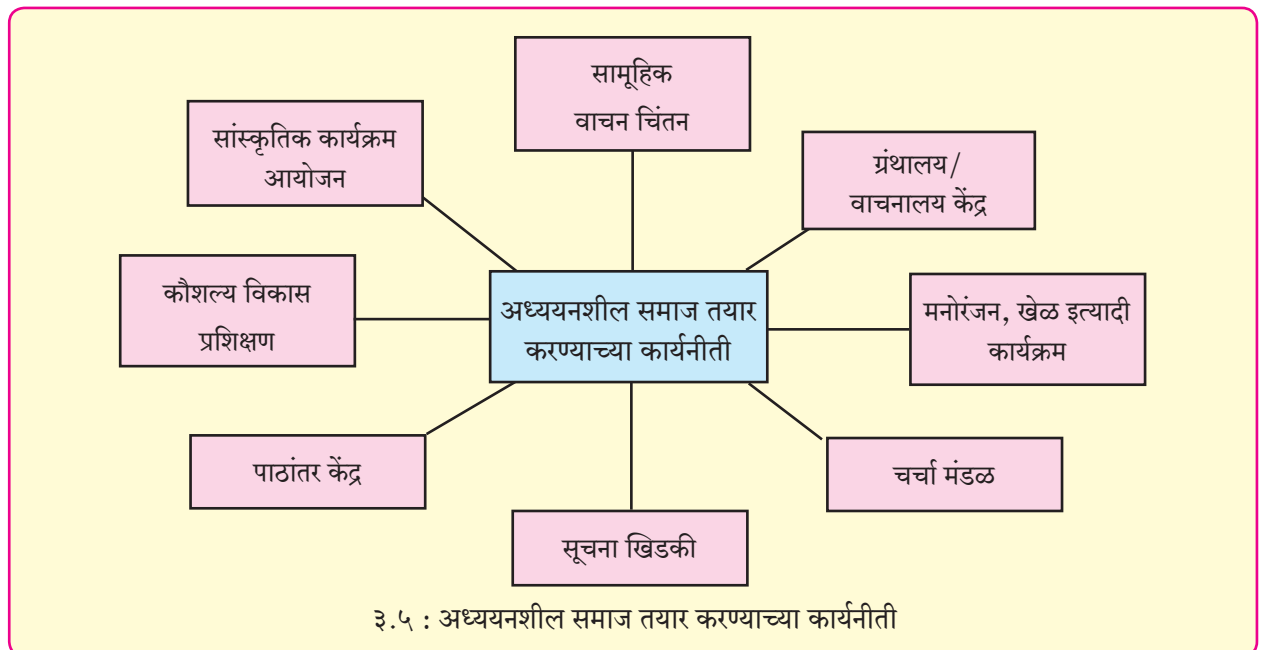

माहीत आहे का तुम्हांला

समूहात लोकांच्या विविध भाषा, धर्म, रूढी, परंपरा, नियम व सवयी आढळतात त्यास 'बहुसांस्कृतिकता' असे म्हणतात.

विविध भाषा बोलणारे, विविध जीवन जगणारे, विविध रूढी, परंपरा असणाऱ्या विविध संस्कृतींच्या लोकांच्या समूहास 'बहुसांस्कृतिक समाज' असे म्हणतात.

अध्ययनशील समाज तयार करण्याच्या कार्यनीती खालीलप्रमाणे :-

३.५ : अध्ययनशील समाज तयार करण्याच्या कार्यनीती

वरील विवेचनावरून बहुसांस्कृतिकता हे एक भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे हे लक्षात येते. भारतात प्रत्येक व्यक्तीला समृद्ध जीवन जगण्याचा समान अधिकार आहे. व्यक्तीला समृद्ध जीवनासाठी 'शिक्षण' बहुमोल मदत करते. बहुसांस्कृतिकतेमध्ये शिक्षणाची भूमिका आपण समजून घेऊया.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अर्थ

विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून विविध भाषा, साहित्य, सण, उत्सव, कला, राहणीमान, धर्म, रूढी-परंपरा, नीतिनियम, विवाहपद्धती, आहार इत्यादींची ओळख करून देऊन विविध संस्कृतींबद्दल निकोप दृष्टिकोन निर्माण करून देणाऱ्या शिक्षणास 'बहुसांस्कृतिक शिक्षण' असे मानले जाते.

विद्यार्थ्यांनी विविध संस्कृतींची ओळख करून घेऊन प्रत्येक संस्कृतीमधील बलस्थाने यांची माहिती करून घ्यावी व त्या संस्कृतीचे निःपक्षपातीपणे मूल्यमापन करून सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्यास योग्य भूमिका पार पाडावी.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची गरज आणि महत्त्व

- विविध संस्कृतींची विद्यार्थ्यांना ओळख होण्यासाठी
- बहुसांस्कृतिक समाजाचा सक्षम नागरिक बनण्यासाठी
- विद्यार्थ्यांच्या व्यापक सकारात्मक सामाजिक दृष्टिकोनासाठी
- विद्यार्थ्यांमध्ये वैश्विक भावना रुजवण्यासाठी
- विविधतेतून एकता साधण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी
- स्वतःच्या व इतरांच्या संस्कृतीबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये आदराची भावना निर्माण करण्यासाठी
- बहुसांस्कृतिक समाजात राहणाऱ्या व्यक्तींना एकापेक्षा अधिक संस्कृती वास्तवात यशस्वीपणे आचरणात आणण्याचे कौशल्य प्राप्त करून देण्यासाठी
- भारतीय समाजात सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीसाठी
- भारतातील विविधतेतील एकता या दृष्टिकोनातून संस्कृतीच्या एकात्मिकरणासाठी
- सर्वधर्मसमभाव यानुसार सर्वांना समान संधीची हमी देता येण्यासाठी

'शिक्षण' हे सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणातून सांस्कृतिक विविधता आपणांस सहज लक्षात येते. बहुसांस्कृतिकतेच्या दृष्टीने विचार करून दिले जाणारे शिक्षण हे फक्त पुस्तकी वा बुद्धिनिष्ठ असण्यापेक्षा ते बहुसांस्कृतिक शिक्षणास पूरक गुणांचा, मूल्यांचा विकास करण्यास पुरेपूर वाव देणारे असणे आवश्यक आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठीच्या अभ्यासक्रमामध्ये सर्व संस्कृतींना स्थान असावे. संस्कृतीमधील चांगल्या बाबी मांडण्याचा प्रयत्न वस्तुनिष्ठपणे करणे आवश्यक आहे. संस्कृती परिवर्तनाची योग्य दिशा अभ्यासक्रमातून दिली जावी. इतर संस्कृतींचे अंधानुकरण होऊ नये. याचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमातून व्हावे. त्यासाठी बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठीच्या अभ्यासक्रमात पुढील बाबींचा विचार करावा लागतो.

- बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठीचा अभ्यासक्रम लवचीक असावा.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षण हे समाजाभिमुख असावे.
- अभ्यासक्रमातून प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या गुणांचा विकास करण्यासाठी संधी उपलब्ध करून द्यावी.
- स्थानिक जीवनविषयक सांस्कृतिक गरजा व समस्यांचे प्रतिबिंब अभ्यासक्रमात असावे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य भावना, संवेदनशीलता, सेवावृत्ती व जबाबदारीची जाणीव यांसारख्या गुणांचा विकसित करणारा अभ्यासक्रम असावा.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणात विद्यार्थिकांचे द्वितीय शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला जावा. बहुसांस्कृतिक शिक्षण देताना अभ्यासक्रमाचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन समजून घेऊन विविध विषयांतून बहुसांस्कृतिक शिक्षण द्यावे.

भाषा	सण, उत्सव, प्रवासवर्णने, चित्रपाठ इ. यांसारख्या पाठांतून/आशयातून सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांवर भर द्यावा.
इतिहास	हडप्पा, मोहेंजोदडो, शिवकालीन संस्कृती, इ.
भूगोल	भारतीय भूप्रदेश, जग, देश-स्थान, विस्तार, भू-सीमा, हवामान, लोकजीवन, व्यवसाय, इ. महाराष्ट्राच्या शेजारील राज्य, भारताच्या शेजारील देश
विज्ञान	भारतीय वैज्ञानिक, त्यांचे शोध, परदेशांतील वैज्ञानिक त्यांचे विविध शोध,
पर्यावरण	पर्यटन विकास, पर्यावरण समस्या इ.
सामाजिक शास्त्रे	अर्थक्रांती जागतिकीकरण
गणित	विविध धर्मांतील कालमापनाच्या विविध पद्धती व त्यांतील सहसंबंध शोधणे.

३.६ : बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम

अशा प्रकारचा बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम प्रत्यक्ष राबवण्यासाठी माहितीपट, प्रकल्प पद्धती, स्वयंशोधन, समस्या निराकरण, परिसंवाद, वादविवाद, चर्चा अशा विविध अध्यापन पद्धतींचा उपयोग केल्यास विद्यार्थ्यांचा सांस्कृतिक विकास होण्यास मदत होते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील समस्या व उपाययोजना समस्या

- सांस्कृतिक संघर्ष
- पूर्वग्रहांवर आधारित दृष्टिकोन
- सामाजिक विषमता
- सांस्कृतिक जाणीव जागृतीचा अभाव
- बहुसांस्कृतिक अध्यापन कार्यनितीचा अभाव
- बहुसांस्कृतिक शिक्षण मिळण्याचे मार्ग विविध आहेत.

उपाययोजना

- समाजातील सांस्कृतिक संघर्ष टाळण्यासाठी बहुसांस्कृतिक शिक्षणाद्वारे आवश्यक वातावरण-निर्मिती, संघटन, व्याख्यान इ. च्या माध्यमातून शिक्षक, शाळा व शिक्षणसंस्थांनी योगदान द्यावे.
- बहुसांस्कृतिक समाजातील प्रत्येक संस्कृतीविषयी व संस्कृतीमधील प्रत्येक घटकाविषयी शिक्षकाच्या मनात आदर असावा. संस्कृतीच्या कोणत्याही घटकासंदर्भात पूर्वग्रह असू नये. तरच आपण बहुसांस्कृतिकतेसाठी सुजाण नागरिक घडवू शकतो.

- बहुसांस्कृतिक परिस्थितीमधील एकात्मता शोधून ती वृद्धिंगत करणाऱ्या विविधांगी कार्यक्रमांचे आयोजन केले तर त्यातून विविध संस्कृतींमधील असणाऱ्या समानतेचे दर्शन विद्यार्थ्यांना होते. त्यातूनच एकसंघतेची 'आपण सर्व एक आहोत' ही भावना विद्यार्थ्यांत वृद्धिंगत होईल.
- विविध संस्कृतींच्या घटकांना शिक्षण देण्यासाठी प्रवृत्त करणे, समाज संस्कृतीला गतिमान करणारे, संस्कृतीचे संक्रमण करणारे शिक्षण देण्यासाठी आवश्यक अभ्यासक्रम, विविध स्तरांवर कार्यशाळा, चर्चासत्रे, परिसंवाद इत्यादींचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांना बहुसांस्कृतिकतेसंबंधी सांस्कृतिक जाणीव जागृतीस सकारात्मक बनवावे.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठी शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा. शिक्षकांना बहुसांस्कृतीची सर्वांगाने ओळख असावी. तसेच त्या समाजातील घटकांना शिक्षण देण्यासाठी लागणारी कौशल्ये, क्षमता, दृष्टिकोन यांचे प्रशिक्षण घेतलेले असावे.
- शिक्षकाने बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठी अनुरूप अध्यापन कार्यनितीची निवड करावी. अध्यापनामध्ये विविधता आणावी.
- विविध दाखले, उदाहरणे, संदर्भ इ. चा वापर करावा व त्यातून विद्यार्थ्यांना एक बहुसांस्कृतिक नागरिक म्हणून विकसित करण्यासाठी योगदान द्यावे.

प्र.१. खालील पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागी लिहा.

- (१) शैक्षणिक समाजशास्त्राचे जनक ..... हे आहेत.
 (अ) बाऊन (ब) जॉर्ज पेन (क) ऑगस्ट कॉम्प्ट (ड) ऑटोवे
- (२) स्थानिक विकासाच्या निर्णयामध्ये नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी गावामध्ये ..... नियमित व्हावे.
 (अ) वॉर्ड सभा (ब) आरोग्य शिबिर (क) ग्राम सभा (ड) विकास मेळावे
- (३) शालेय कार्यात ..... हे लोकसहभागाचे उद्दिष्ट नाही.
 (अ) शालेय समस्या सोडवणे (ब) समाज व शाळा संबंध जोपासणे
 (क) शाळेची विश्वासार्हता वाढवणे (ड) शाळेवर सांस्कृतिक नियंत्रण ठेवणे
- (४) शाळाबाह्य मुलांना शाळेत दाखल करून देणे हे पुढीलपैकी मुख्यत्वे ..... चे कार्य मानले जाते.
 (अ) समतादूत (ब) बालरक्षक (क) शाळा व्यवस्थापन समिती (ड) सी.एस.आर
- (५) उद्योजकता सामाजिक दायित्व यानुसार कंपन्यांसाठी सामाजिक जबाबदारी चे धोरण ..... पासून अमलात आहे.
 (अ) १ एप्रिल, २०१३ (ब) २ ऑक्टोबर, २०१३ (क) १ एप्रिल, २०१४ (ड) २ ऑक्टोबर, २०१४
- (६) समाजव्यवस्थेतील नवीन बाबींचा अभ्यास करणाऱ्या समाजास ..... असे म्हटले जाते.
 (अ) समतादूत (ब) वैज्ञानिक दृष्टिकोन (क) अध्ययनशील समाज (ड) बहुसांस्कृतिक शिक्षण

प्र.२. टीपा लिहा.

- (१) शैक्षणिक समाजशास्त्राचा अर्थ
 (२) लोकसहभाग
 (३) बालरक्षक चळवळ
 (४) उद्योजकता सामाजिक दायित्व (CSR)
 (५) अशासकीय संस्था (NGO)
 (६) अध्ययनशील समाज
 (७) बहुसांस्कृतिक शिक्षण

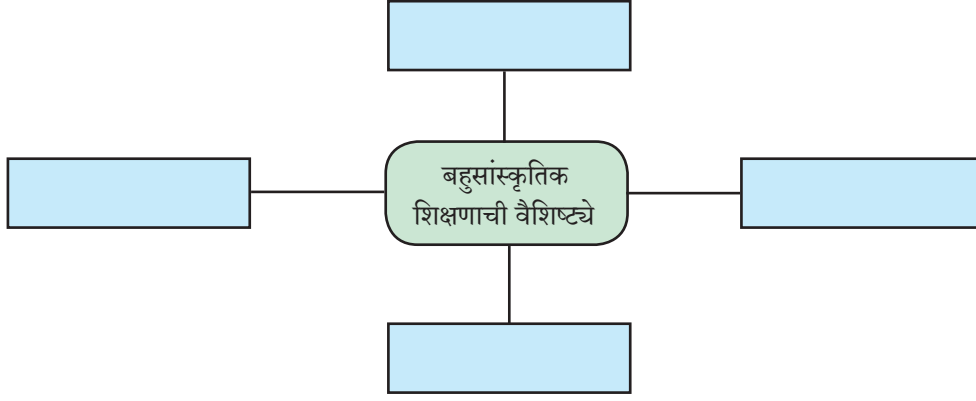
प्र.३. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) शिक्षणात समाजाच्या सहभागाचे महत्त्व लिहा.
 (२) शैक्षणिक समाजशास्त्राची ध्येये नमूद करा.
 (३) महाराष्ट्र राज्यातील उद्योजकता सामाजिक दायित्व समितीची (CSR) रचना लिहा.
 (४) अध्ययनशील समाजाचे महत्त्व सांगा.
 (५) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची गरज लिहा.
 (६) बहुसांस्कृतिक शिक्षणातील विविध समस्यांची यादी करा.

प्र.४. पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- (१) अध्ययनशील समाजाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
 (२) बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे स्वरूप विशद करा.

प्र.५. पुढील संकल्पना चित्र पूर्ण करा.

प्र. ६ (१) अशासकीय संस्था व त्यांची कार्यक्षेत्रे यांनुसार पुढील तक्ता पूर्ण करा.

अशासकीय संस्थांची नावे	कार्याचे प्रमुख क्षेत्र
(१)	दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांसाठी मदत
(२)	जलयुक्त शिवार, चांदा ते बांदा पाणी आडवा
(३)	आरोग्य शिबिरे, रक्तदान, ..., ...
(४)	बालशिक्षण, ..., ...
(५)	बालमजुरांना शिक्षण सुविधा, बचपन बचाव आंदोलन

(२) बहुसांस्कृतिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम यानुसार चौकटी पूर्ण करा.

विषय	विषयांतर्गत पूरक आशय
(१) भाषा	मराठी, हिंदी, इंग्रजी, इत्यादी भाषा विषयांतून सण-उत्सव, प्रवासवर्णने, चित्रपट इ. द्वारे सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये
(२) भूगोल	.....
(३)	हडप्पा, मोहेंजोदडो, शिवकालीन संस्कृती इत्यादी
(४) विज्ञान	
(५)	पर्यटन विकास, परिसर समस्या इत्यादी

उपक्रम

- (१) तुमच्या परिसरातील विविध NGO पैकी कोणत्याही एका NGO ची माहिती एकत्रित करून अहवाल सादर करा.
- (२) तुमच्या वर्गात अभिरूप ग्रामसभा आयोजित करा.

***